

Souvisí poznání v evolučně–ekologických oborech s etickým vztahem k přírodě?

Pavel Kovář

Tváří v tvář dnešní krizi prostředí čelí akademické společenství myšlenkovému a praktickému problému rozdělení. Rozdělení mezi přístupem ekologa s cílem porozumět přírodě a morálkou vztahu k prostředí s její základní otázkou, jaký je náš postoj vůči přírodě a jak máme přírodu obývat. Ekologie se ptá, co „je“ příroda, ekotika hledá, co „má být“ ve vztahu k přírodě. Jak přemostit tyto dosud nespojitě a spíše souběžně náhledy? Jak by bylo možné propojit nazírání ekologů a ekofilozofů? Ještě zásadněji: Jak objevit nebo znovuzískat spoje mezi sférou poznání (badatelskou) a sférou prakticky etickou (etikou uplatnitelnou v každodenním životě)?

Etika vztahu k prostředí má však sama o sobě několik rozměrů a poloh. Klíčovým konceptem a pilířem jakékoli etiky je odpovědnost. Odpovědnost za něco/někoho, odpovědnost k něčemu/někomu, zdůvodnění odpovědnosti něčím. Odpovědnost lze přijímat za přírodu nebo za sebe; je možné se zodpovídat sobě samým (jedinci, skupině, všem lidem), přírodě anebo něčemu, co nás přesahuje. A vše proto, že je to etický imperativ nebo jde o věc lidské moudrosti či je to záležitost „vyšší moci“. Být odpovědný za přírodu je něco jiného, obtížnějšího, než odpovědnost za konkrétní osobu. Tam jde o jednoduchý, protože personifikovaný vztah (na rozdíl od toho neosobní komplex přírody, např. ekosystém, vydává signály přes příčinné ekologické odpovědi; srovnatelné citové vazby chybějí). Životní prostředí vstupuje do naší odpovědnosti nikoli přímo, ale častěji jako objekt — spíše přijímáme odpovědnost za to, co činíme, než za prostředí jako takové. Více uplatňujeme hledisko našeho zájmu než ryze etickou motivaci.

Mechanismy, jimiž lidstvo působí na přírodu, vyvolávají také způsoby, jakými poznáváme, vysvětlujeme a nahlížíme svět přírody, a obráceně: způsoby, jimiž interpretujeme přírodu (např. prostřednictvím vědeckých teorií), vytvářejí test či scénář, jenž inspiruje náš přístup, chování a způsob obývání přírody. Odtud plyne, že změny ve sféře vědy povzbuzují změny ve sféře etické a opačně, neboli ekologická etika a vědy o prostředí se ovlivňují navzájem v reciprocitě a dynamice — tento vztah se historicky vyvíjí v oboustranných postupných modifikacích.

Neustálé vzájemné vlivy mezi přírodovědeckými teoriemi a etickými normami, jež respektují přírodu, zaujaly své místo na pomezí dvou rozlehlých světů: kultury a přírody. Dynamické vztahy mezi etikou a prostředím a vědami jsou proto otevřeny širším vlivům: jak sociologické, tak přírodní jevy mají význačný vliv na genezi vědeckých koncepcí i na etické přístupy k přírodě.

Můžeme otestovat některou z vědeckých teorií a pokusit se vysvětlit, co z ní vyplývá pro ekologii i pro stoupenství etického cho-

vání k přírodě. Nejvíce ilustrativní se zdá být darwinovská teorie evoluce. Stimuluje diskusi na dané téma alespoň ze 3 důvodů: (1) sociální vlivy a historické okolnosti, které vedly Darwina k formulování teorie přírodního výběru, byly v dějinách objektem debat častěji než jiné biologické teorie, (2) teorie darwinismu představuje základ jak pro badatelskou ekologii, tak pro ekologickou etiku, (3) mohou z ní vyrůstat kontrastující hodnoty a přístupy k prostředí. Při respektu k tomuto základu z něho může vyplývat šetření přírodního prostředí oslabováním antropocentrismu — v soudobé společnosti je symbolizované metaforami typu „ekologická síť života“ (spolu se vším živým obýváme jedno prostředí) nebo „strom původu života“ (jsme spřízněni se vším živým). Avšak na druhé straně to může upřednostňovat přehnaný konzum a exploataci přírodního prostředí zesílením individualismu a pokrokářství příměry typu „boj o existenci“ nebo „přírodní výběr“.

Vliv kultury na vědu

Existují tři doložené kulturní vlivy, jež měly pro Darwinovu evoluční koncepci zvláštní význam: filozofie D. Huma, ekonomie T. Malthuse a praxe umělého výběru (šlechtitelství). Je obzvlášť důležité, že základní představa evoluce přišla do Darwinovy rodiny prostřednictvím filozofie. Darwinovu dědečkovi — Erasmu Darwinovi — ji totiž vnuklo dílo britského myslitele Huma. V prvním vyjádření E. Darwina — v odstavci jeho hlavní práce *Zoonomia* cituje z Humových posmrtně vydaných *Dialogů o přírodním náboženství* (1779): „Pozdní D. Hume uzavírá, že svět samotný byl spíše generován než naráz stvořen“ (E. Darwin, 1794: *Zoonomia, or the laws of organic life*). Je zajímavé že Hume ve svých *Dialozích* připustil, že neměl data, která by jeho vývoje podporovala. O 80 let později však Charles Darwin, jenž jako mladík pečlivě přečetl dědovu *Zoonomii*, obstaral data požadovaná Humem. Tím způsobem byla Darwinova teorie společného původu všech živých forem ovlivněna filozofií a sama naopak poskytla empirickou podporu kritické filozofické tezi.

Zdá se, že filozofie také vyvolala u Darwina použití termínu evoluce. V knize *O původu druhů* najdeme toto vyjádření pouze jednou, v poslední větě: „...zatímco se tato planeta otáčí podle neměnného gravitačního zákona, od tak jednoduchého počátku se vyvinuly a bez konce se stále vyvíjejí ty nejpodivuhodnější a nejkrásnější formy“ (termín vývoj je tu použit ve slovesném tvaru — to evolve, C. Darwin 1859). Později, pod vlivem svého současníka — filozofa H. Spencera, začal používat termín evoluce častěji.

Jak 18., tak i 19. století ukazují souběžný vývoj termínu evoluce v různých přírod-

ních a sociálních naukách. V geologii J. Hutton a C. Lyell vysvětlovali kontinuální procesy výstavby pohorí a jejich eroze v historii Země. S. Carnot a W. Thompson vypracovali zákony termodynamiky, které poskytly fyzikálně chemické vysvětlení transformace vesmíru a evolučního procesu. V astronomii je doplnil P. S. Laplace. V sociálních vědách kromě H. Spencera pozitivista A. Comte popsal rozvoj lidského poznání od mýtů k náboženství. Ve filozofii G. W. F. Hegel nalézal historický vývoj lidského uvědomění.

Účinek časných sociálních koncepcí ovlivnil také souběžný, ale vzájemně nezávislý vznik teorie přírodního výběru, za jehož autory jsou uznáváni C. Darwin a A. R. Wallace — pro oba byla hlavní inspirací práce T. Malthuse. Darwin se o ní výslovně zmiňuje v úvodu ke knize *O původu druhů*, kde píše, že jeho teorie je vlastně „Malthusova doktrína aplikovaná na celé říše živočichů a rostlin“. Malthus tvrdil, že lidská populace narůstá geometrickou řadou, zatímco zdroje jako potrava rostou aritmetickou řadou, následkem čehož se dá očekávat boj o existenci. Zakoření Darwinovy pasáže na toto téma zní: „Protože se rodí mnohem víc jedinců každého druhu, než může přežít... znamená to, že jakékoli bytí, pokud je variabilní, bytí nepatrně v kterémkoli způsobu, jenž může znamenat výhodu... bude mít větší šanci na přežití a tedy na přírodní výběr“ (doslovná formulace v závěru: „... and thus be naturally selected“, C. Darwin 1859). Vliv sociologických a ekonomických teorií, nebo ještě obecněji kultury na Darwinovu teorii bychom mohli dokumentovat na větším počtu záznamů, např. v jeho *Autobiografii* (C. Darwin 1892).

Vliv etiky na vědu

Ukázat vliv etické koncepce na vědeckou teorii lze také na Darwinovi. Jeho evoluční teorie odkazuje explicitně ke dvěma etickým přístupům: (1) na společenství zaměřenou teorii morálního citu a (2) individualisticky orientovaný boj o existenci. V knize *Původ člověka* se Darwin ve své koncepci lidské sociální evoluce opírá o skotské filozofy D. Huma a A. Smithe a rozvádí jejich myšlenky, že vše, co zahrnuje pod kategorií morálního citu — sympatii, soucit, benevolenci, náklonnost, štedrost, šlechtnost — se souběžně vyvíjelo v primitivních společenstvích, protože to znamenalo výhodu pro přežití (C. Darwin 1871).

Pronikání nových myšlenek lze spatřit v dalších významných textech, které znamenají mnoho pro ekologii jako vědu i pro etiku vztahu k prostředí (E. Haeckel 1866: *Generelle Morphologie der Organismen*; A. Leopold 1949: *A Sand County Almanac*). E. Haeckel vytvořil termín „ekologie“ a definoval jej takto: „Ekologií míníme poznání týkající se ekonomie přírody...“, jinak, ekologie je studium těch složitých interakcí, které uvádí Darwin jako podmínky boje o existenci“. A když A. Leopold razil termín etika země, někdy také ve významu „krajinná etika“, definoval ji: „Etika v ekologickém smyslu je omezením svobody konání při boji o existenci. Etika ve filozofickém smyslu je rozlišením sociálního od antisociálního postoje“. Oba autoři předpokládali, že boj o existenci je podstatným stavem přírody. Avšak historie ukazuje, že boj o existenci je pouze jedním ze zvláštních způsobů reprezentace vztahů

„Síť života“ představovaná potravně–kořistnickými a detritovými řetězci může mít i metaforické zobrazení ♦ Travniny (graminoidy) patří mezi rostliny, jejichž semena či plody mohou mravenci zanést na podivuhodná místa (např. do šterbiny za kůrou oplocek), kde za příhodných podmínek vyrostě semenač (upravo). Snímky P. Kováře

v přírodě, model odvozený z modernistických liberálně–sociálních vztahů, které popsal Hobbes v koncepci liberálního státu (T. Hobbes 1651: Leviathan).

Vliv vědy na etiku

To, co se dnes označuje jako sociální darwinismus a co má kořeny kdesi u T. Hobbes, bychom spíše mohli považovat za vulgarizaci systému, který vypadá tak, že přirozená konkurence v boji o existenci (mezi osobami, institucemi nebo zeměmi) není doprovázena normativní etikou v chování.

Co je na Darwinově teorii skutečně originální a co se zároveň stalo součástí jeho vědeckého výsledku, je myšlenkový základ konceptu „strom života“ nebo „síť života“. Obě vyjádření v sobě skrývají náboj respektování všeho živého, inspirují k přiřazení vnitřní hodnoty všem organismům, hodnoty založené na příbuzenství a sdílení společného. Biosociolog E. O. Wilson otevírá svou knihu Biologická rozmanitost darwinovským potvrzením, že účinná ochrana biologických druhů „sestoupí k rozhodování etiky — jak hodnotíme svět přírody, z něhož jsme vzešli“ (E. O. Wilson 1989: Biodiversity). Podobný náhled se již v 80. letech rozhojnil v mimovědecké literatuře a vešel do povědomí veřejnosti přes silici hnutí na ochranu zvířat. Stejně tak A. Leopold zakládá svou snahu změnit cestu lidmi způsobeného vymírání druhů etickými vývody z Darwinovy teorie: „Víme nyní, co neznala předchozí karavana generací: že lidé jsou pouze spolucestující s jinými stvořeními v odyseji vývoje. Toto poznání nechť nám dá cit pro spříznění s ostatními tvory, přání žít a nechat žít, smysl pro údiv nad velikostí a trváním biotického počínání.“

Ekologičtější metaforu „síť života“ přijatou Darwinem ilustruje úryvek z díla O původu druhů: „Pohánělo mne to uvést další příklad ukazující, jak rostliny a živočichové, nejvíce od sebe vzdáleni na přírodní škále, jsou spojeny dohromady sítí složitých vztahů... Shledal jsem, že navštěvování včelami... je vysoce užitečné pro opylení

našich jetelů, ale pouze čmeláci navštěvují luční jetel (*Trifolium pratense*)... Počet čmeláků v kterémkoli okrsku závisí na počtu hrabošů, kteří ničí jejich hnízda... A množství hrabošů velmi závisí, jak každý ví, na počtu koček...“ 90 let po Darwinově portrétu biologických interakcí jeho pohled inovoval A. Leopold a ještě více rozpracoval C. Elton, který přisoudil druhům v jednotlivých trofických úrovních definované role a přispěl tak jednou z definic k zdomácnění pojmu ekologická nika. Charismatická bioložka a spisovatelka R. Carsonová ve svém slavném apelu na vyznávání jiné než dosavadní etiky vůči prostředí (v knize *Mlčíci jaro*) rovněž odkazuje k Darwinovi: „... umožnil nám pochopit základní roli červů jako geologického agens při transportu půdy... Voda, půda a zelený pozemský kryt z rostlin vytvářejí svět, jenž podporuje život zvířat na Zemi... Pozemská vegetace je částí sítě života, v níž existují intimní a podstatné vztahy mezi rostlinami a zemí, mezi rostlinami a jinými rostlinami, mezi rostlinami a živočichy“ (R. Carsonová 1962). Darwinovské metafory se pro ekologické aktivisty 20. století staly kulturními posly ve směřování od vědy k etice. Dnes se chopili kvantitativní analýzy „sítě života“ ekologičtí ekonomové v úsilí převést na monetární hodnoty mnohostranné „služby a zboží ekosystémů“. Znamená to, že uznání užitečné hodnoty biologických druhů a ekosystémových součástí ústí v jejich ochranu proto, aby mohl pokračovat tok prospěchu prýstíci ze „sítě života“ pro budoucí generace.

Vliv vědy na kulturu

Mezi mnohotvárnými vlivy Darwinovy teorie na filozofii, teologii, umění, politiku a jiné obory jsou klíčové dva dopady v kulturní sféře. Za prvé, pro viktoriánskou společnost znamenal Darwin kulturní zemětřesení, které podpořilo stejně důležitou revoluci Kopernikovu. Obě teorie vypudily lidské bytosti z jejich středového místa v přírodě. Za druhé, s ohledem na biologický a sociální pokrok a hierarchii nalezneme u Darwina mnohé nejasnosti, resp. dvojznačnosti — nebyl vždy zcela konzistentní, což mohlo vést později ke zneužití. Ačkoli nikdy nepoužil slov vyšší a nižší při posuzování živých tvorů včetně člověka, přesto nalezneme zmínku o „barbarech“, které kladl na úroveň živočichů. Nadto, hájil nejen Indiány, ale také různé třídy evropských kolonistů tak, jak odpovídaly viktoriánskému standardu.

Co lze vyvodit závěrem?

Pro oblast poznání ukazuje rozbor Darwinova díla, že etické a sociální koncepce mohou proniknout do vysvětlujících teorií, které badatelé formulují a ověřují. Následkem je, že etika není závažná jenom ve svém bezprostředně aplikovaném rozměru, ale také pro svůj vliv na vysvětlování světa přírody. Naše porozumění vzbáb mezi etikou a vědou pojmově dotváří souhru mezi kulturní, etickou a přírodovědeckou sférou při zrodu vědeckých domněnek a paradigmat. Rozpoznání těchto složitých vztahů nemá za cíl vést k ideologické fixaci ve vědě (jako tomu bylo např. u lisenkismu), ale spíše má vědcům poskytnout dodatečné prvky ke kritické revizi badatelských předpokladů v kontextu kultury. Jak empiricko–přírodovědecká práce, tak filozoficko–sociologické analýzy jsou skutečně podstatnými a vzájemně se stýkajícími složkami vědeckého výzkumu. Vyloučení jedné z nich by bylo pro vědu škodlivé, protože by to znamenalo přehlížení účinků plodných a dynamických vztahů v rámci trojúhelníku věda — společnost — svět přírody.

V oblasti etické jsme si mohli všimnout, jak biologická teorie přesměrovala kulturní hodnoty a sociální přístupy. Znamená to, že badatelé v ekologii mohou přispět jak k omezením v kultuře, tak k jejím transformacím. Na jedné straně nejsou vědci neutrální — jsou pozorovateli přírody ovlivňované kulturou — a s využitím všech poznatků, které výzkumem získali, mohou hrát ústřední roli při tvarování sociálních postojů vůči přírodě; na druhé straně je jejich průprava a výchova ve způsobu myšlení málokdy vede k podléhání ideologizacím. Samozřejmě, že společenské postoje jsou ovlivňovány mnoha dalšími faktory, mezi nimiž je věda jedním z mnoha, a s váhou teritoriálně nestejnou, nicméně způsoby pozorování a poznávání světa přírody mohou být docela blízké určitému životnímu stylu a vztahům, které společně může v nasměrování k přírodě upřednostnit. Kritické myšlení, jež je předpokladem jak vědeckých teorií, tak etického vztahu k přírodě, vhodně doplňuje úsilí postavit se čelem ke globální krizi prostředí. Ekonomika ve své soudobé podobě již byla globalizována, představuje však pouze jedno z možných schémat pro poznávání a žití. Nic nebrání badatelům v ekologii a filozofům zabývat se společnými rozborů světa při vědomí, že věda a etika nejsou odděleny a že jejich interakce mohou pestře vyznívat a obohacovat nás na pozadí mnohosti kulturních tradic.